

ANGELIKA CIŻYŃSKA-PAŁOSZ

UDZIAŁ
PARLAMENTÓW NARODOWYCH
W WYKONYWANIU ORZECZEŃ
EUROPEJSKIEGO TRYBUNAŁU
PRAW CZŁOWIEKA

**ANALIZA PORÓWNAWCZA
REGULACJI PRAWNYCH
I PRAKTYKI USTROJOWEJ
POLSKI, NIEMIEC I WIELKIEJ BRYTANII**

Udział parlamentów narodowych
w wykonywaniu orzeczeń
Europejskiego Trybunału Praw Człowieka

ANGELIKA CIŻYŃSKA-PAŁOSZ

Udział parlamentów narodowych
w wykonywaniu orzeczeń
Europejskiego Trybunału Praw Człowieka

Analiza porównawcza regulacji prawnych
i praktyki ustrojowej Polski, Niemiec i Wielkiej Brytanii

Kraków 2022

Angelika Ciżyńska-Pałosz
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
✉ <https://orcid.org/0000-0003-4947-5771>
✉ angelika.cizynska@uj.edu.pl

© Copyright by Angelika Ciżyńska-Pałosz, 2022

Recenzent
dr hab. Andrzej Bisztyga, prof. UZ

Opracowanie redakcyjne
Justyna Wójcik

Projekt okładki
Marta Jaszczyk

ISBN 978-83-8138-707-1 (druk)
ISBN 978-83-8138-708-8 (PDF)
<https://doi.org/10.12797/9788381387088>

Na okładce:
siedziba Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, fot. Erich Westendarp (pixabay.com)

Praca naukowa finansowana ze środków budżetowych na naukę
w latach 2017-2021 jako projekt badawczy w ramach programu „Diamantowy Grant”

Stan prawny: marzec 2022 r.

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43
e-mail: publishing@akademicka.pl
Księgarnia internetowa: <https://akademicka.com.pl>

Spis treści

Od Autorki	9
Wykaz skrótów	11
Wstęp	17
I. Wpływ orzecznictwa ETPC na ustawodawstwo państw członkowskich Rady Europy	31
1. Uwagi wprowadzające	31
2. Konwencyjne obowiązki państw członkowskich Rady Europy	32
3. Wpływ stopnia legitymizacji ETPC na wykonywanie orzeczeń ETPC	36
4. Zasada subsydiarności a wdrażanie standardów orzeczniczych ETPC	42
5. Koncepcja marginesu oceny a obowiązek wprowadzenia zmian ustawodawczych przez państwo	45
6. Wpływ wyroków pilotażowych ETPC na ustawodawstwo krajowe	49
7. Wnioski	54
II. Udział organów Rady Europy w procesie wykonywania orzeczeń ETPC	57
1. Uwagi wprowadzające	57
2. Uprawnienia Komitetu Ministrów Rady Europy w zakresie nadzoru nad wykonywaniem orzeczeń ETPC	59
3. Kompetencje Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy w zakresie wykonywania orzeczeń ETPC	69
4. Działalność Komisarza Praw Człowieka Rady Europy w zapewnianiu skutecznego wdrażania orzeczeń ETPC	80
5. Działalność Sekretarza Generalnego Rady Europy w zakresie zapewniania skutecznego wdrażania orzeczeń ETPC	83

Spis treści

6. Działalność innych instytucji Rady Europy związana z kontrolowaniem wdrażania orzeczeń ETPC	86
7. Wnioski	90
III. Rola parlamentu narodowego w wykonywaniu orzeczeń ETPC	93
1. Uwagi wprowadzające	93
2. Prawa człowieka w parlamentach narodowych	95
3. Działania Rady Europy na rzecz zwiększenia udziału parlamentów narodowych w wykonywaniu orzeczeń ETPC	104
3.1. Zalecenia Komitetu Ministrów Rady Europy	104
3.2. Rekomendacje Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy	107
3.3. Deklaracje państw Rady Europy	112
4. Wnioski	115
IV. Niemiecki model udziału parlamentu narodowego w procesie wykonywania orzeczeń ETPC	117
1. Uwagi wprowadzające	117
2. Niemcy i system konwencyjny	120
3. Wykonywanie orzeczeń ETPC przez Niemcy w latach 1999-2020	126
4. Rola niemieckiego parlamentu w procesie wykonywania orzeczeń ETPC	137
4.1. Realizacja dwóch podstawowych zadań	137
4.2. Inne działania niemieckiego parlamentu w zakresie nadzorowania wykonywania orzeczeń ETPC i promowania konwencyjnych standardów	141
4.3. Model mieszany w niemieckim parlamencie	143
5. Współpraca niemieckiego parlamentu z innymi podmiotami krajowymi	146
6. Współpraca niemieckiego parlamentu i ZPRE	148
7. Monitorowanie i wykonywanie orzeczeń ETPC przeciwko innym państwom	150
8. Wnioski	152
V. Brytyjski model udziału parlamentu narodowego w procesie wykonywania orzeczeń ETPC	157
1. Uwagi wprowadzające	157
2. Wielka Brytania i system konwencyjny	160
3. Wykonywanie orzeczeń ETPC przez Wielką Brytanię w latach 1999-2020 .	172
4. Rola brytyjskiego parlamentu w procesie wykonywania orzeczeń ETPC	184
4.1. Realizacja dwóch podstawowych zadań	184

4.2. Inne działania brytyjskiego parlamentu w zakresie nadzorowania wykonywania orzeczeń ETPC i promowania konwencyjnych standardów	187
4.3. Model wyspecjalizowanej komisji w brytyjskim parlamencie	191
5. Współpraca brytyjskiego parlamentu z innymi podmiotami krajowymi	195
6. Współpraca brytyjskiego parlamentu i ZPRE	198
7. Monitorowanie i wykonywanie orzeczeń ETPC przeciwko innym państwom	201
8. Wnioski	204
 VI. Polski model udziału parlamentu narodowego w procesie wykonywania orzeczeń ETPC	207
1. Uwagi wprowadzające	207
2. Polska i system konwencyjny	210
3. Wykonywanie orzeczeń ETPC przez Polskę w latach 1999-2020	215
4. Rola polskiego parlamentu w procesie wykonywania orzeczeń ETPC	232
4.1. Realizacja dwóch podstawowych zadań	232
4.2. Inne działania polskiego parlamentu w zakresie kontrolowania wykonywania orzeczeń ETPC i promowania konwencyjnych standardów	240
4.3. Model mieszany w polskim parlamencie	244
5. Współpraca polskiego parlamentu z innymi podmiotami krajowymi	252
6. Współpraca polskiego parlamentu i ZPRE	255
7. Monitorowanie i wykonywanie orzeczeń ETPC przeciwko innym państwom	258
8. Wnioski	261
 VII. Normatywny model udziału parlamentów narodowych w wykonywaniu wyroków ETPC	265
1. Uwagi wprowadzające	265
2. Definicja modelu i typologia modeli	266
3. Lista rekomendacji Rady Europy dotyczących zintensyfikowania udziału parlamentów narodowych w procesie wykonywania wyroków ETPC	268
4. Elementy konstrukcyjne normatywnego modelu udziału parlamentów narodowych w wykonywaniu wyroków ETPC	272
5. Czynniki wpływające negatywnie na udział parlamentów w procesie wykonywania orzeczeń ETPC	277
Zakończenie	279

Spis treści

Bibliografia	283
Akty prawne	283
Orzecznictwo	286
Opracowania	288
Inne materiały źródłowe	298
Summary. Participation of National Parliaments in the Implementation of Judgments of the European Court of Human Rights	317
Indeks nazwisk	321

Od Autorki

Niniejsza praca powstała na podstawie rozprawy doktorskiej obronionej w styczniu 2022 r. na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego. Badania dotyczące problematyki wykonywania orzeczeń ETPC przez parlamenty narodowe prowadziłam pod opieką Pani Profesor Moniki Florczak-Wątor, której pragnę w tym miejscu serdecznie podziękować za wsparcie i motywowanie do kontynuowania prowadzonych badań. Jestem również wdzięczna recenzentom rozprawy doktorskiej Panu Profesorowi Mirosławowi Granatowi i Panu Profesorowi Andrzejowi Bisztydze za cenne uwagi, które uwzględniłam w tej pracy. Dziękuję za inspirujące rady dotyczące moich badań Panu Profesorowi Markusowi Kotzurowi, Panu Profesorowi Michałowi Balcerzakowi i Pani Doktor Annie Mazur. Słowa podziękowania kieruję także do Kierownika Katedry Prawa Konstytucyjnego UJ Pana Profesora Piotra Tulei oraz pracowników i doktorantów Katedry za możliwość przedyskutowania niektórych problemów poruszanych w niniejszej pracy na seminariach i zebraniach naukowych Katedry. Serdecznie dziękuję mojej Rodzinie, na której pomoc zawsze mogłam liczyć. Pracę tę dedykuję mojemu Mężowi.

Wykaz skrótów

Źródła prawa

Konwencja – Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284 ze zm.)

Konstytucja RP – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 ze zm.)

Konwencja wiedeńska – Konwencja wiedeńska o prawie traktatów sporządzona w Wiedniu dnia 23 maja 1969 r. (Dz.U. 1990, nr 74, poz. 439)

Regulamin Bundestagu – Geschäftsordnung des Deutschen Bundestages, https://www.bundestag.de/parlament/aufgaben/rechtsgrundlagen/go_btg/go_btg-197104

Regulamin ETPC – Regulamin Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ETPC) (Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284/1)

Regulamin KMRE – Rules of the Committee of Ministers for the supervision of the execution of judgements and of the terms of friendly settlements (adopted by the Committee of Ministers on 10 May 2006 at the 964th meeting of the Ministers' Deputies) [Regulamin Komitetu Ministrów w sprawie nadzorowania wykonywania wyroków oraz warunków ugód (przyjęty przez Komitet Ministrów w dniu 10 maja 2006 r. na 964 posiedzeniu Zastępców Ministrów)], <https://rm.coe.int/16806eebf0>

Regulamin Sejmu – Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 lipca 1992 r. – Regulamin Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej (M.P. 1992, nr 26, poz. 185)

Regulamin Senatu – Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 23 listopada 1990 r. – Regulamin Senatu (M.P. 1991, nr 2, poz. 11 ze zm.)

Regulamin ZPRE – Regulamin Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy z 4 listopada 1999 r., rezolucja 1204 (1999), http://assembly.coe.int/nw/xml/RoP/RoP-XML2HTML-EN.asp?id=EN_CEGCGEFI

Statut ECRI – Resolution Res(2002)8 on the statute of the European Commission against Racism and Intolerance [Rezolucja Komitetu Ministrów Rady Europy nr 2002(8) z dnia 13 czerwca 2002 r. w sprawie statutu Europejskiej Komisji przeciwko Rasizmowi i Nietolerancji], <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680973356>

S.O.H.C. – Standing Orders of the House of Commons – Public Business 2019 [Regulamin Obrad Izby Gmin], https://publications.parliament.uk/pa/cm201919/cmstords/341/so_341_051119_web.pdf

S.O.H.L. – Standing Orders of the House of Lords [Regulamin Obrad Izby Lordów], <https://publications.parliament.uk/pa/ld/ldstords/116/11602.htm>

Statut RE – Statut Rady Europy, przyjęty w Londynie dnia 5 maja 1949 r. (Dz.U. 1994, nr 118, poz. 565)

Therapieunterbringungsgesetz – Gesetz zur Therapie und Unterbringung psychisch gestörter Gewalttäter [Ustawa o stosowaniu terapii i umieszczaniu w zakładach terapeutycznych cierpiących na zaburzenia psychiczne sprawców czynów popełnionych z użyciem przemocy], <https://www.gesetze-im-internet.de/thug/ThUG.pdf>

Ustawa o skardze na przewlekłość – Ustawa z dnia 17 czerwca 2004 r. o skardze na naruszenie prawa strony do rozpoznania sprawy w postępowaniu przygotowawczym prowadzonym lub nadzorowanym przez prokuratora i postępowaniu sądowym bez nieuzasadnionej zwłoki (Dz.U. 2018, poz. 75)

Ustawa Zasadnicza – Ustawa Zasadnicza dla Republiki Federalnej Niemiec z dnia 23 maja 1949 r., przeł. A.M. Sadowski, E. Haase-Nowocień, <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80205000.pdf>

Czasopisma, dzienniki urzędowe i zbiory orzeczeń

CLR – Comparative Law Review

CZPK – Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych

ECLR – European Constitutional Law Review

EP – Edukacja Prawnicza

EPS – Europejski Przegląd Sądowy

FIUW – Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis

FP – Forum Prawnicze

GSP – Gdańskie Studia Prawnicze

GLJ – German Law Journal

HRLJ – Human Rights Law Journal

HRLR – Human Rights Law Review

HUDOC – Baza Orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka

IJCL – International Journal of Constitutional Law

KSM – Krakowskie Studia Międzynarodowe

NDL – Notre Dame Lawyer

NQHR – Netherlands Quarterly of Human Rights

OSNC – Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna

OTK ZU – Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego. Zbiór Urzędowy

PiP – Państwo i Prawo

PWPM – Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego

Prz.Sejm. – Przegląd Sejmowy

Inne

BAS – Biuro Analiz Sejmowych

BMJ – Federalne Ministerstwo Sprawiedliwości (Bundesministerium der Justiz)

ECRI – Europejska Komisja przeciwko Rasizmowi i Nietolerancji (European Commission against Racism and Intolerance)

EKmPC, Europejska Komisja – Europejska Komisja Praw Człowieka

ETPC – Europejski Trybunał Praw Człowieka (European Court of Human Rights)

FTK – Federalny Trybunał Konstytucyjny (Bundesverfassungsgericht, BVerfG)

HFPC – Helsińska Fundacja Praw Człowieka

IWS – Instytut Wymiaru Sprawiedliwości

JCHR – Komisja Wspólna Praw Człowieka (Joint Committee on Human Rights)

KIRP – Krajowa Izba Radców Prawnych

KMRE, Komitet Ministrów – Komitet Ministrów Rady Europy (Committee of Ministers of the Council of Europe)

Komisja Wenecka – Europejska Komisja na rzecz Demokracji przez Prawo (European Commission for Democracy through Law)

Komisarz Praw Człowieka – Komisarz Praw Człowieka Rady Europy (Commissioner for Human Rights)

Legalis – System Informacji Prawnej Legalis

LEX – System Informacji Prawnej LEX

MS – Ministerstwo Sprawiedliwości RP

MSZ – Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP

NRA – Naczelna Rada Adwokacka

NSA – Naczelny Sąd Administracyjny

ONZ – Organizacja Narodów Zjednoczonych

Pełnomocnik MSZ do spraw postępowań przed ETPC – Pełnomocnik Ministra Spraw Zagranicznych do spraw postępowań przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka

Program Działań Rządu – Program Działań Rządu w sprawie wykonywania wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka wobec Rzeczypospolitej Polskiej z 17 maja 2007 r.

RCL – Rządowe Centrum Legislacji

RE – Rada Europy (Council of Europe)

RPD – Rzecznik Praw Dziecka

RPO – Rzecznik Praw Obywatelskich

Sekretariat – Sekretariat Generalny Rady Europy (Secretariat of the Council of Europe)

Sekretarz Generalny – Sekretarz Generalny Rady Europy (Secretary General of the Council of Europe)

TK – Trybunał Konstytucyjny

UE – Unia Europejska

ZPRE, Zgromadzenie Parlamentarne – Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy (Parliamentary Assembly of the Council of Europe)

Wstęp

Cel badań

Przedmiotem badań, których podsumowaniem jest niniejsza monografia, było ustalenie, w jaki sposób parlamenty narodowe mogą przyczynić się do wdrażania standardów Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności oraz orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Na wstępie należy wskazać, że przystępując do Konwencji, państwa zobowiązują się do wykonania orzeczeń ETPC w sprawach, w których są stroną postępowania. Obowiązek ten spoczywa na państwie jako podmiocie prawa międzynarodowego. Organ Rady Europy nadzorujący wykonywanie wyroków ETPC, czyli Komitet Ministrów Rady Europy, działa na zasadzie subsydiarności. Zgodnie z tą zasadą państwo odpowiada za wykonanie wyroku, a Komitet Ministrów interweniuje tylko w przypadku wystąpienia nieprawidłowości. Z kolei z zasady podziału władzy, jak podkreślono w Deklaracji z Interlaken z 2010 r., wynika, że parlament, rząd i sądy mają obowiązek gwarantować przestrzeganie praw człowieka na szczeblu krajowym¹. Z tego powodu parlamenty narodowe powinny podejmować działania mające na celu podniesienie poziomu wiedzy władz krajowych na temat standardów Konwencji i orzecznictwa ETPC oraz wdrażać środki zapobiegające podobnym

¹ High Level Conference on the Future of the European Court of Human Rights, Interlaken Declaration, 19 February 2010 [Konferencja Wysokiego Szczebla na temat Przyszłości Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, Deklaracja z Interlaken z 19 lutego 2010 r.], https://www.echr.coe.int/Documents/2010_Interlaken_FinalDeclaration_ENG.pdf, 11.03.2022.

naruszeniom praw człowieka w przyszłości. Tymczasem udział parlamentów narodowych we wdrażaniu wyroków ETPC i promowaniu konwencyjnych standardów w wielu państwach jest znikomy, a potencjał parlamentów w tym zakresie – niewykorzystany.

Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy od kilku lat wskazuje na potrzebę większego zaangażowania parlamentów narodowych w wykonywanie orzeczeń ETPC i stosowanie standardów Konwencji, podnosząc tę kwestię w swoich rezolucjach i zaleceniach (np. rezolucja nr 1823 (2011) – Parlamenty narodowe: gwaranci praw człowieka w Europie²; rezolucja nr 1787 (2011) – Wdrażanie wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka³). Według ZPRE istnieje ryzyko, że konwencyjny system ochrony praw człowieka będzie zagrożony, jeżeli zaangażowanie parlamentów w tym zakresie nie zostanie zwiększone. Stosowanie wspomnianych zaleceń mogłoby przyczynić się do zmniejszenia liczby spraw toczących się w ETPC oraz liczby niewykonanych orzeczeń ETPC. Jednak dotychczas nie opracowano normatywnego modelu udziału parlamentów we wdrażaniu standardów Konwencji i wyroków ETPC. Z tego powodu poszczególne państwa stworzyły własne struktury parlamentarne odpowiedzialne za wykonywanie zadań, na które ZPRE wielokrotnie zwracało uwagę. Wśród państw członkowskich Rady Europy można wyróżnić trzy podstawowe modele organizacji prac parlamentarnych w zakresie wdrażania standardów ochrony praw człowieka: 1. model wyspecjalizowanej komisji (*specialized model*); 2. model przekrojowy (*cross-cutting model*); 3. model mieszany (*hybrid model*).

Celem badań było:

- scharakteryzowanie organizacji pracy parlamentarnej w zakresie wykonywania orzeczeń ETPC w Niemczech, Polsce i Wielkiej Brytanii;
- zidentyfikowanie dobrych praktyk przyjętych w Niemczech, Polsce i Wielkiej Brytanii w zakresie udziału parlamentów w procesie wykonywania wyroków ETPC;

² Rezolucja Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy nr 1823 (2011) z 23 czerwca 2011 r. – Parlamenty narodowe: gwaranci praw człowieka w Europie, <https://www.ms.gov.pl/resource/90cf5ea5-fe17-429a-a384-9654df890111:JCR>, 11.03.2022.

³ Parliamentary Assembly of the Council of Europe, Resolution 1787 (2011) on the implementation of judgements of the European Court of Human Rights, 26 January 2011 [Rezolucja Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy nr 1787 (2011) z 26 stycznia 2011 r. – Wdrażanie wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka], <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17953&lang=en>, 11.03.2022.

- przedstawienie propozycji modyfikacji polskiego, niemieckiego i brytyjskiego modelu udziału parlamentu w wykonywaniu orzeczeń ETPC;
- wskazanie zalet i wad trzech podstawowych modeli organizacji prac parlamentarnych w zakresie wdrażania standardów ochrony praw człowieka;
- opracowanie normatywnego modelu udziału parlamentów narodowych w wykonywaniu orzeczeń ETPC, uwzględniającego w największym możliwym stopniu zalecenia wynikające z dokumentów Rady Europy, w tym rezolucji Zgromadzenia Parlamentarnego.

Powód podjęcia badań

Parlamente narodowe mają zwykle dwie podstawowe kompetencje w zakresie wykonywania orzeczeń ETPC. Pierwsza z nich to udział w uchwalaniu ustaw mających na celu zmianę stanu prawnego, który był przyczyną naruszenia przez państwo praw jednostki. Druga polega na kontroli tego, czy projekty aktów prawnych złożone przez podmioty mające prawo inicjatywy ustawodawczej są zgodne z Konwencją⁴. To jednak tylko część zadań, jakie parlamente mogą realizować w procesie wykonywania orzeczeń. Pełen potencjał parlamentów w tym zakresie można wykorzystać w szczególności za sprawą działalności odpowiednich komisji lub podkomisji parlamentarnych. Te dodatkowe działania powinny obejmować: monitorowanie reakcji władzy wykonawczej na wyroki ETPC, analizę wyroków ETPC przeciwko innym państwom, analizę rocznych sprawozdań rządu z wykonania wyroków ETPC, badanie problemów związanych z wdrażaniem standardów ochrony praw człowieka oraz współpracę ze Zgromadzeniem Parlamentarnym.

Przez wiele lat rola parlamentów narodowych w wykonywaniu wyroków ETPC była niesłusznie niedoceniana. Nie wszystkie państwa członkowskie Rady Europy stworzyły stosowne struktury organizacyjne w parlamencie umożliwiające im systematyczne monitorowanie zgodności projektów ustaw z orzeczeniami ETPC. Tymczasem parlamente narodowe powinny odgrywać kluczową rolę w skutecznym wdrażaniu międzynarodowych standardów ochrony praw człowieka na poziomie krajowym. Z tego względu w ramach

⁴ A. Bodnar, *Wykonywanie orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Polsce*, Warszawa: Wolters Kluwer, 2018, s. 327-328.

prowadzonych badań zasadne stało się przeanalizowanie modeli organizacji pracy parlamentów w zakresie wdrażania standardów ochrony praw człowieka zastosowanych w wybranych państwach Rady Europy i podjęcie próby opracowania normatywnego modelu udziału parlamentów narodowych w wykonywaniu wyroków ETPC.

Analiza istniejącej literatury poświęconej wykonywaniu orzeczeń ETPC prowadzi do wniosku, że w ostatnich latach temat Konwencji, a także zagadnienie skutków orzeczeń ETPC i problemu ich wykonywania są często podejmowane w nauce i praktyce ustrojowej. Jednak większość publikacji i artykułów na ten temat koncentruje się na roli organów wykonawczych i rządowych w wykonywaniu wyroków ETPC i wdrażaniu standardów Konwencji. Żadna z publikacji dotyczących udziału parlamentów narodowych w wykonywaniu orzeczeń ETPC i standardów nie zawiera również porównania podstawowych modeli organizacji pracy parlamentarnej w zakresie wdrażania standardów ochrony praw człowieka. Poprzednie publikacje, w których wspomniano o tych modelach, charakteryzowały je dość ogólnie i nie skupiały się na zaletach i wadach tych rozwiązań czy też na tym, w jakim zakresie modele te uwzględniają rekomendacje organów Rady Europy. Opisując rolę parlamentów narodowych we wdrażaniu wyroków ETPC, niesłusznie pomijano natomiast relacje parlamentów z organami władzy wykonawczej oraz sądowej i organizacjami pozarządowymi zajmującymi się ochroną praw człowieka. Z tych względów konieczne było uwzględnienie w przeprowadzonych badaniach także tych kwestii. Autorski, a jednocześnie w pełni uzasadniony charakter ma również dobór państw członkowskich Rady Europy, których rozwiązania w zakresie udziału parlamentów w procesie wykonywania wyroków ETPC zostały przeanalizowane w niniejszej publikacji.

Kryteria doboru państw członkowskich Rady Europy do badań

Wybór państw członkowskich Rady Europy, których rozwiązania w zakresie organizacji prac parlamentarnych dotyczących wdrażania standardów ochrony praw człowieka, szczególnie wykonywania orzeczeń ETPC, zostały przeanalizowane, był starannie przemyślany. Kraje te są zróżnicowane pod względem systemu konstytucyjnego, prawnego i politycznego, liczby spraw

toczących się przed ETPC oraz liczby niewykonanych orzeczeń ETPC, które są nadzorowane przez Komitet Ministrów. Grupa analizowanych krajów obejmuje zarówno nowszych, jak i starszych członków Rady Europy.

Rzeczpospolita Polska jest republiką parlamentarną i państwem unitarnym. Ponadto występuje w niej system wielopartyjny. Władzę ustawodawczą sprawuje dwuizbowy parlament – Sejm i Senat. Polska, będąca państwem postkomunistycznym, została członkiem Rady Europy w 1991 r. i ratyfikowała Konwencję w 1993 r. (jako dwudzieste piąte państwo). Pod koniec 2020 r. przeciwko Polsce pozostawało 89 niewykonanych wyroków ETPC⁵, podczas gdy w 2011 r. było ich 924⁶.

W rezolucji nr 1787 (2011) ZPRE zwróciło uwagę na trudną sytuację związaną z niewykonywaniem wyroków ETPC lub opóźnieniami w ich pełnym wykonywaniu w wielu państwach. W dokumencie tym Polska została zakwalifikowana, obok Bułgarii, Grecji, Włoch, Mołdawii, Rumunii, Rosji, Turcji i Ukrainy, do grupy państw, w których nie wyeliminowano poważnych problemów systemowych powodujących niewywiązywanie się należycie z obowiązku prawidłowego i niezwłocznego wdrażania wyroków ETPC do porządku krajowego. Od tego czasu podjęto działania zmierzające do zmniejszenia liczby niewykonanych orzeczeń ETPC przeciwko Polsce, jednak wprowadzone długoterminowe rozwiązania skupiały się głównie na kompetencjach władzy wykonawczej i działalności międzyresortowego Zespołu do spraw ETPC. A słusznie powołana po raz pierwszy w Sejmie VII kadencji w 2014 r. podkomisja do spraw wykonywania wyroków ETPC przez Polskę nie została ponownie utworzona ani w Sejmie VIII, ani IX kadencji.

W polskim parlamencie występuje model mieszany (*hybrid model*) w zakresie organizacji pracy dotyczącej problematyki praw człowieka, w tym wykonywania orzeczeń ETPC. Komisjami odpowiedzialnymi za monitorowanie wykonywania orzeczeń ETPC w polskim parlamencie są: w Sejmie – Komisja Sprawiedliwości i Praw Człowieka, a w Senacie – Komisja Praw Człowieka, Praworządności i Petycji. Do wypracowania praktyki instytucjonalnej

⁵ Committee of Ministers of the Council of Europe, *14th Annual Report, 2020: Supervision of the Execution of Judgments and Decisions of the European Court of Human Rights*, 2021, s. 47, <https://rm.coe.int/2020-cm-annual-report-eng/1680a1f4e8>, 11.03.2022.

⁶ Committee of Ministers of the Council of Europe, *Annual Report, 2011: Supervision of the Execution of Judgments and Decisions of the European Court of Human Rights*, 2012, s. 38, <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680592ac7>, 11.03.2022.

w Sejmie i Senacie w zakresie nadzoru działań rządu w procesie wykonywania orzeczeń ETPC doszło w latach 2012-2013⁷. Jednak ostatnimi czasy to komisja senacka wydaje się bardziej aktywna we wspomnianym procesie.

W badaniach zdecydowano się na zestawienie polskiego modelu z rozwiązaniami przewidującymi udział parlamentów narodowych w procesie wykonywania orzeczeń ETPC występującymi w innych państwach członkowskich Rady Europy. Istotny był wybór państw, w których nie ma poważnych problemów z wykonywaniem orzeczeń ETPC i w których działania komisji parlamentarnych w zakresie nadzorowania wykonywania orzeczeń ETPC, jak i ich samego wykonywania zostały pozytywnie ocenione przez organy Rady Europy. Z tego względu analizie poddano także rozwiązania niemieckie i brytyjskie.

Jako przykład państwa, w którym w procesie wykonywania wyroków ETPC zastosowano model wyspecjalizowanej komisji (*specialized model*), można podać Zjednoczone Królestwo Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej. Państwo to jest monarchią konstytucyjną, w ramach której funkcjonuje system gabinetowo-parlamentarny. Ponadto jest państwem unitarnym, występuje w nim system dwupartyjny oraz system *common law*. Władza ustawodawcza należy do monarchy i dwuizbowego parlamentu, czyli Izby Lordów i Izby Gmin. Wielka Brytania została członkiem Rady Europy w 1949 r. i jest współzałożycielem tej organizacji, a Konwencję ratyfikowała w 1951 r. Pod koniec 2020 r. KMRE nadzorował piętnaście niewykonanych wyroków ETPC przeciwko Wielkiej Brytanii⁸, podczas gdy w 2011 r. było ich czterdzieści⁹.

W parlamencie brytyjskim monitorowaniem orzecznictwa ETPC i jego implementacją zajmuje się Komisja Wspólna Praw Człowieka (Joint Committee on Human Rights). Składa się ona z dwunastu członków powoływanych w równej liczbie przez Izbę Lordów i Izbę Gmin. Zakres działania komisji jest bardzo szeroki, jest ona bowiem uprawniona do rozpatrywania spraw związanych z prawami człowieka w Wielkiej Brytanii (wyklucza to rozpatrywanie spraw indywidualnych). Jako przykład podejmowanych przez nią działań można wskazać badanie każdego projektu rządowego pod kątem jego zgodności z prawami człowieka, w tym prawami wynikającymi z Konwencji¹⁰. Co istotne, prace komisji wspiera dwóch niezależnych ekspertów

⁷ A. Bodnar, *Wykonywanie orzeczeń...*, s. 352.

⁸ Committee of Ministers of the Council of Europe, *14th Annual Report, 2020...*, s. 47.

⁹ Committee of Ministers of the Council of Europe, *Annual Report, 2011...*, s. 39.

¹⁰ *Role – Joint Committee on Human Rights*, <https://committees.parliament.uk/committee/93/human-rights-joint-committee/role/>, 11.03.2022.

w dziedzinie praw człowieka. Jeżeli zachodzi taka potrzeba, komisja może zaangażować w swoje działania także organizacje pozarządowe¹¹. W tym miejscu należy wskazać, że w niniejszej monografii Zjednoczone Królestwo Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej określane jest mianem Wielkiej Brytanii. Jest to skrót powszechnie stosowany w polskojęzycznej literaturze na określenie tego państwa¹². Pojęcie to nie jest stosowane w znaczeniu geograficznym, opisywane państwo bowiem oprócz Anglii, Walii i Szkocji składa się także z Irlandii Północnej.

Jako przykład państwa, w którym zastosowano, tak jak w Polsce, model mieszany, jednak ma ono mniejsze problemy z wykonywaniem orzeczeń ETPC, wskazać należy Republikę Federalną Niemiec. Jest to państwo o systemie kanclersko-parlamentarnym. Ponadto w Niemczech występuje system wielopartyjny. Na szczeblu federalnym władza ustawodawcza należy do dwuizbowego parlamentu składającego się z Bundestagu i Bundesratu. Niemcy zostały członkiem Rady Europy w 1950 r. (jako czternaste państwo) i ratyfikowały Konwencję w 1952 r. Pod koniec 2020 r. KMRE nadzorował dwa naście niewykonanych wyroków ETPC wydanych przeciwko Niemcom¹³, podczas gdy w 2011 r. było ich osiemdziesiąt osiem¹⁴.

W niemieckim parlamencie monitorowaniem wykonywania orzeczeń ETPC zajmują się przede wszystkim dwie komisje parlamentarne Bundestagu (niższej izby) – Komisja Praw Człowieka i Pomocy Humanitarnej (Ausschuss für Menschenrechte und humanitäre Hilfe) licząca osiemnastu członków i Komisja Prawna (Rechtsausschuss)¹⁵ licząca trzydziestu dziewięciu członków. Minister Sprawiedliwości co roku przedkłada wspomnianym

¹¹ E. Gierach, *Analiza prawna dotycząca obowiązków parlamentu narodowego w związku z wdrażaniem wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, [w:] *Wykonywanie wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka przez Sejm*, Warszawa: Biuro Analiz Sejmowych, 2012, s. 41, [http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/8A15FEF47EBBEA64C1257A8C0025B869/\\$file/Wykonywanie%20wyrokow%20ETPC%20przez%20Sejm_2012.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/8A15FEF47EBBEA64C1257A8C0025B869/$file/Wykonywanie%20wyrokow%20ETPC%20przez%20Sejm_2012.pdf), 11.03.2022.

¹² P. Sarnecki, *System konstytucyjny Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej*, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2009, *passim*; A. Bodnar, *Wykonywanie orzeczeń...*, *passim*; P. Mikuli, *Wielka Brytania*, [w:] S. Bożyk, M. Grzybowski (red.), *Systemy ustrojowe państw współczesnych*, Białystok: Temida 2, 2012, *passim*.

¹³ Committee of Ministers of the Council of Europe, *14th Annual Report*, 2020..., s. 46.

¹⁴ Committee of Ministers of the Council of Europe, *Annual Report*, 2011..., s. 37.

¹⁵ W poprzedniej kadencji Bundestagu (2017–2021) była to Komisja do spraw Prawnych i Ochrony Konsumentów (Ausschuss für Recht und Verbraucherschutz) licząca czterdzieści siedmiu członków.

Bibliografia

Akty prawne

- Criminal Procedure (Legal Assistance, Detention and Appeals) (Scotland) Act 2010 [Ustawa o postępowaniu karnym (pomoc prawna, zatrzymanie i odwołania) (Szkocja) z 2010 r.], <https://www.legislation.gov.uk/asp/2010/15/contents>.
- Equality Act 2006 [Ustawa o równości z 2006 r.], <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/3/contents>.
- European Parliamentary Election Act 2002 [Ustawa o wyborach do Parlamentu Europejskiego z 2002 r.], <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2002/24/contents>.
- Forfeiture Act 1870 [Ustawa o przepadku z 1870 r.], <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/Vict/33-34/23/section/2>.
- Gender Recognition Act 2004 [Ustawa o uznawaniu płci z 2004 r.], <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2004/7/contents>.
- Geschäftsordnung des Deutschen Bundestages [Regulamin Bundestagu], https://www.bundestag.de/parlament/aufgaben/rechtsgrundlagen/go_btg/go_btg-197104.
- Gesetz über den Rechtsschutz bei überlangen Gerichtsverfahren und strafrechtlichen Ermittlungsverfahren vom 24. November 2011 [Ustawa o ochronie prawnej w przypadku nadmiernie długich postępowań sądowych i dochodzeniach w sprawach karnych z 24 listopada 2011 r.], [https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?startbk=Bundesanzeiger_BGBl&start=/*\[@attr_id=%27bgbl111s2302.pdf%27\]#__bgbl__%2F%2F%2F%5B%40attr_id%3D%27bgbl111s2302.pdf%27%5D__1620509149322](https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?startbk=Bundesanzeiger_BGBl&start=/*[@attr_id=%27bgbl111s2302.pdf%27]#__bgbl__%2F%2F%2F%5B%40attr_id%3D%27bgbl111s2302.pdf%27%5D__1620509149322).
- Gesetz über die Konvention zum Schutze der Menschenrechte und Grundfreiheiten vom 7. August 1952 [Ustawa o Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z 7 sierpnia 1952 r.], https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav#__bgbl__%2F%2F%2F%5B%40attr_id%3D%27bgbl252s0685.pdf%27%5D__1620684576420.
- Gesetz zur Therapie und Unterbringung psychisch gestörter Gewalttäter [Ustawa o stosowaniu terapii i umieszczaniu w zakładach terapeutycznych cierpiących na zaburzenia psychiczne sprawców czynów popełnionych z użyciem przemocy], <https://www.gesetze-im-internet.de/thug/ThUG.pdf>, 12.03.2022.

- Human Rights Act 1998 (Remedial) Order 2020 [Ustawa o prawach człowieka z 1998 r. – rozporządzenie naprawcze z 2020 r.], <https://www.legislation.gov.uk/uksi/2020/1160/article/2/made>.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 ze zm.).
- Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284 ze zm.).
- Konwencja wiedeńska o prawie traktatów sporządzona w Wiedniu dnia 23 maja 1969 r. (Dz.U. 1990, nr 74, poz. 439).
- Protokół nr 1 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, sporządzony w Paryżu dnia 20 marca 1952 r. oraz Protokół nr 4 do powyższej konwencji, sporządzony w Strasburgu dnia 16 września 1963 r. (Dz.U. 1995, nr 36, poz. 175).
- Protokół nr 11 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, dotyczący przekształcenia mechanizmu kontrolnego ustanowionego przez Konwencję, sporządzony w Strasburgu dnia 11 maja 1994 r. (Dz.U. 1998, nr 147, poz. 962).
- Protokół nr 14 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności zmieniający system kontroli Konwencji, sporządzony w Strasburgu dnia 13 maja 2004 r. (Dz.U. 2010, nr 90, poz. 587).
- Protokół nr 15 zmieniający konwencję o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, sporządzony w Strasburgu dnia 24 czerwca 2013 r. (Dz.U. 2021, poz. 1879).
- Protokół nr 9 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzony w Rzymie dnia 6 listopada 1990 r. (Dz.U. 1995, nr 36, poz. 177).
- Regulamin Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ETPC) (Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284/1).
- Representation of the People Act 1983 [Ustawa o przedstawicielstwie narodowym z 1983 r.], <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1983/2>.
- Rules of Procedure of the Assembly (Resolution 1202 (1999) adopted on 4 November 1999) [Regulamin Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy z 4 listopada 1999 r., rezolucja 1204 (1999)], http://assembly.coe.int/nw/xml/RoP/RoP-XML2HTML-EN.asp?id=EN_CEGCGEFL.
- Rules of the Committee of Ministers for the supervision of the execution of judgements and of the terms of friendly settlements (adopted by the Committee of Ministers on 10 May 2006 at the 964th meeting of the Ministers' Deputies) [Regulamin Komitetu Ministrów w sprawie nadzorowania wykonywania wyroków oraz warunków ugód (przyjęty przez Komitet Ministrów w dniu 10 maja 2006 r. na 964 posiedzeniu Zastępców Ministrów)], <https://rm.coe.int/16806eebf0>.
- Standing Orders of the House of Commons – Public Business 2019 [Regulamin Obrad Izby Gmin], https://publications.parliament.uk/pa/cm201919/cmstords/341/so_341_051119_web.pdf.
- Standing Orders of the House of Lords [Regulamin Obrad Izby Lordów], <https://publications.parliament.uk/pa/ld/ldstords/116/11602.htm>.
- Statut Rady Europy, przyjęty w Londynie dnia 5 maja 1949 r. (Dz.U. 1994, nr 118, poz. 565).

SUMMARY

Participation of National Parliaments in the Implementation of Judgments of the European Court of Human Rights

Comparative Analysis of Legal Regulations and Political Practice
in Poland, Germany and the United Kingdom

For several years, the bodies of the Council of Europe have been pointing out the need for greater involvement of national parliaments in the implementation of ECtHR judgments and the application of Convention standards, raising this issue in their resolutions and recommendations. According to the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, there is a risk that the Convention system of human rights protection will be endangered if the involvement of the parliament in this area is not increased. The application of the mentioned recommendations could contribute to reducing the number of cases pending at the ECtHR and the number of unexecuted ECtHR judgments.

For many years the potential of national parliaments in the implementation of ECtHR judgments was unduly underestimated. Not all member states of the Council of Europe have created appropriate organizational structures in their parliaments enabling them to systematically monitor the compliance of draft laws with ECtHR judgments. Meanwhile, national parliaments should play a key role in the effective implementation of international human rights protection standards at national level. Therefore, the objective of the research summarized in this paper is to determine how national parliaments can contribute to the implementation of the standards of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the judgments of the European Court of Human Rights.

The aim of the research, the results of which are presented in this paper, was:

- to characterize the organization of parliamentary work on the execution of ECtHR judgments in Germany, Poland and the UK;
- to identify good practices adopted in Germany, Poland and the UK in terms of parliamentary participation in the process of executing ECtHR judgments;
- to present proposals for modifications of the Polish, German and UK models of parliamentary participation in the execution of judgments of the ECtHR;
- to indicate the advantages and disadvantages of three basic models of the organization of parliamentary work in the field of implementation of human rights protection standards;
- to develop a normative model for the participation of national parliaments in the execution of judgments of the ECtHR, taking into account, as far as it is possible, the recommendations stemming from the documents of the Council of Europe, including the resolutions of the Parliamentary Assembly.

Chapter I deals with the impact of ECtHR judgments on the legislation of the Council of Europe member states. The chapter first presents the Convention grounds for the obligation to enforce ECtHR judgments by States parties to the Convention. Then detailed issues concerning the influence of ECtHR judgments on the legislation of the Council of Europe member states are analyzed. The chapter also presents the threats that may affect the Council of Europe member states' failure to execute ECtHR judgments, as well as the actions taken within the framework of the Convention's system for the protection of human rights in order to ensure its effectiveness.

Chapter II contains the characteristics of the Strasbourg system of supervision over the execution of ECtHR judgments. The powers of the Committee of Ministers in supervising the execution of judgments of the ECtHR, which on the basis of Article 46(2) of the Convention is the main organ of the Council of Europe supervising this process, are analyzed. The activities of other bodies and institutions of the Council of Europe in this field – the Parliamentary Assembly, the Commissioner for Human Rights, the Secretary General, the Venice Commission and the European Commission against Racism and Intolerance – were also outlined.

The next chapter presents the role of national parliaments in the process of implementation of ECtHR judgments. The chapter first characterizes the

fields in which human rights policy can be implemented in parliamentary structures. Then, three basic models of organization of parliamentary work in the field of implementation of human rights standards are presented: 1. specialized model; 2. cross-cutting model; 3. hybrid model. Chapter III also discusses the most important documents of the Council of Europe bodies indicating the need to increase the participation of national parliaments in the implementation of ECtHR judgments.

The next three chapters of the work include an analysis of models of national parliamentary participation in Germany (Chapter IV), the United Kingdom (Chapter V) and Poland (Chapter VI). These chapters consist of analogous parts. The considerations began with a brief outline of the political system of a given Council of Europe member state, as well as the history of its accession to the Convention human rights protection system. Then, the implementation of the convention's obligation to enforce ECtHR judgments in the years 1999-2020 by the analyzed member states of the Council of Europe was analyzed, and the course of the process of enforcement of the most important ECtHR judgments was explained in more detail. The analysis of the role of national parliaments in Germany, the UK and Poland focuses on the course of the legislative process, the control of the compliance of bills with the Convention, the activities of parliamentary committees dealing with the execution of judgments of the ECtHR, and the supervision of the execution of judgments of the ECtHR by other entities, as well as the relations of national parliaments with the organs of the Council of Europe, in particular the PACE. The last issue discussed is the monitoring of judgments of the ECtHR issued against other member states and the implementation of the standards contained therein.

Chapter VII contains reflections on the normative model of national parliamentary participation in the execution of judgments of the ECtHR, taking into account the recommendations of the Council of Europe bodies. In this chapter, descriptive models of the participation of national parliaments presented in Chapters IV-VI are juxtaposed with the recommendations of the Council of Europe bodies concerning the intensification of the participation of national parliaments in the execution of ECtHR judgments. Thanks to this procedure it was possible to develop a normative model of national parliaments' participation in the implementation of ECtHR judgments. This model is largely based on solutions that have worked well in the analyzed member states of the Council of Europe and it is a modified version of the specialized model. The chapter, however, points out the limitations of the implementation

of the newly developed model by the member states of the Council of Europe, such as the principle of subsidiarity, lack of knowledge on human rights among parliamentarians, sometimes lack of experts in parliaments dealing with the ECtHR case law, different political situation of parliaments in the countries of the Council of Europe.

Chapter VIII is a summary of the work. It contains information about the most important changes that should be introduced in the German, British and Polish models of national parliamentary participation in the process of executing ECtHR judgments, so that they are compatible with the solutions provided in the normative model from Chapter VII.

Keywords: ECtHR, national parliaments, implementation of ECtHR judgments, European Convention on Human Rights

Badacz problematyki praw człowieka i ich gwarancji powita podjęty temat z zadowoleniem i satysfakcją. Książka wpisuje się w bogaty nurt badawczy w ramach doktryny prawa konstytucyjnego i prawa europejskiego, jakim jest system ochrony praw człowieka Rady Europy. Dzięki takim monografiom można mówić o kontynuacji tych niegdyś szerzej zakrojonych badań. Wydaje się, że obecnie nadchodzi czas na dogmatycznie pogłębione opracowania poświęcone zagadnieniom składowym systemu ochrony praw człowieka Rady Europy, a zwłaszcza owej perły w tym systemie, jaką jest europejska Konwencja praw człowieka i podstawowych wartości wraz z jej stanowiącym mechanizmem kontrolnym w postaci Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. (...)

Monografia, stanowiąc kompletne, uporządkowane i zawierające naukową wartość dodaną opracowanie poświęcone udziałowi parlamentów narodowych w wykonywaniu orzeczeń ETPC, jest godną kontynuacją badań nad systemem Konwencji prowadzonych w polskiej doktrynie prawa. (...)

Lektura książki uświadamia nam poważne, by nie powiedzieć kluczowe znaczenie ogólnego, społeczno-politycznego klimatu panującego wokół relacji europejsko-narodowych.

Z RECENZJI DR HAB. ANDRZEJA BISZTYGI, PROF. UZ

<https://akademicka.pl>

ISBN 978-83-8138-707-1

